

Hryciuk, Grzegorz

"Desjat' buremnych lit. Zachidnoukrajnśki zemli u 1944-1953 rr. Nowi dokumenty i materiały", Kyjiw 1998 : [recenzja]

Dzieje Najnowsze 31/2, 229-233

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ukraińskiego kilku ważnych i ciekawych wątków (czy np. podobnie jak po stronie polskiej, również po stronie radzieckiej rozważane były jakiegokolwiek warianty zmian przebiegu granicy, jeśli tak, to kto o tym decydował; dlaczego bardzo szybko ze wspólnej polsko-radzieckiej komisji odwołani zostali dwaj przedwojenni wysocy oficerowie WP, po wojnie generałowie tzw. odrodzonego WP — gen. Prugar-Ketling i gen. Mossor). Warto odnotowania jest też stwierdzenie, że wymiana fragmentów terytoriów w 1951 r. (od Polski odeszło tzw. kolano Bugu z Krystynopolem i Bełzem, w zamian do Polski przyłączono tereny bieszczadzkie, m.in. z Ustrzykami Dolnymi) była *de facto* wypełnieniem (choć nie całkowitym) propozycji strony polskiej, wysuwanych w latach 40. Niestety, zabrakło przy tej okazji próby weryfikacji oficjalnej tezy, że z inicjatywą wymiany terytoriów przygranicznych wystąpić miała Polska. I. Kozłowski — na podstawie mapy znalezionej w polskich zasobach archiwalnych — wysunął też przypuszczenie, iż rok później mogło dojść do sondażu [?] lub wysunięcia przez stronę radziecką propozycji kolejnej, dalej idącej wymiany terytoriów, która przynieść miała włączenie do USRR bogatych w węgiel kamienny rejonów Chełmszczyzny (z Hrubieszowem), a do Polski Chyrowa, Dobromiła, Niżankowicz.

Wartościowym uzupełnieniem książki są ilustracje, a zwłaszcza (choć momentami słabo czytelne ze względu na jakość druku) mapy, m.in. prezentujące polskie plany rektyfikacji granicznych na odcinku ukraińskim.

Praca I. Kozłowskiego — będąca ze względu na tematykę i sposób jej ujęcia istotnym *novum* po stronie ukraińskiej — wnosi także, choć dopiero w swej ostatniej części, również nowe ustalenia w kwestiach, które nie były dotąd badane tak szczegółowo i tak dogłębnie. Stanowić ona może doskonały punkt wyjścia — pod warunkiem dotarcia do archiwów moskiewskich — do pogłębionej analizy zagadnienia kształtowania się granicy polsko-radzieckiej i weryfikacji, w jakim stopniu rozwiązania zastosowane na odcinku ukraińskim charakteryzowały się specyfiką i w jakim stopniu strona radziecka w walce o korzystny dla siebie przebieg granicy zachodniej posługiwała się kartą ukraińską, litewską i białoruską.

Grzegorz Hryciuk
Wrocław

Desjat' buremnych lit. Zachidnoukrajinski zemli u 1944–1953 rr. Nowi dokumenty i materialy, Kyjiw 1998, Wydawnictwo Chudożnioji Literatury „Dnipro”, ss. 944

Otwarcie części archiwów ukraińskich i ujawnienie zawartości ich „specfondów” postawiło historyków zajmujących się dziejami Ukrainy XX wieku przed problemem uporania się, „skonsumowania” pojawiającego się nagle w zasięgu ręki bogatego materiału, zmuszającego niejednokrotnie do znacznego przewartościowania wielu dotychczasowych ocen. Badania odwołujące się w pełni do nowego i obszernego zasobu źródłowego wymagają jednak czasu. Wyprzedzając ukazanie się opracowań o charakterze analitycznym i syntetycznym, zaczęły pojawiać się wydawnictwa źródłowe, które zawierają materiały poświęcone kwestiom podlegającym do niedawna szczególnej falsyfikacji, zwłaszcza takim, jak działalność ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego (OUN, UPA) podczas II wojny światowej oraz na przełomie lat 40. i 50. We Lwowie, kierując się zapewne także autentycznym zapotrzebowaniem społecznym, podjęto reedycję i kontynuuje się serię *Litopysu UPA*. Swoistym uzupełnieniem tego wydawnictwa są opublikowane w 1993 i 1997 r. dwa obszernie tomy *Litopisu neskorenoji Ukrainy*, zawierające m.in. dokumenty z byłych archiwów partyjnych Lwowa i Kijowa, doku-

menty, podziemne druki ulotne oraz wspomnienia członków UPA i ich rodzin z okresu walk partyzanckich lub zesłania w „oddalonych rejonach Związku Radzieckiego”, wzbogacone i ilustrowane licznymi fotografiami pochodzącymi z domowych zbiorów świadków i uczestników ówczesnych wydarzeń¹. Nader interesujący wybór dokumentów, przechowywanych w archiwach kijowskich, opublikowany został na łamach „Ukrajńskiego Istorycznego Żurnału”. Znalazły się w nim obok materiałów instytucji radzieckich także dokumenty niemieckich władz bezpieczeństwa (np. ze Lwowa) zdobyte przez NKWD i NKGB oraz raporty, odezwy, sprawozdania UPA². Wiele nieznanych wcześniej materiałów źródłowych, pochodzących m.in. z byłych centralnych archiwów radzieckich w Moskwie, zamieścił w drugim tomie swojej pracy I. Biłas³. Kolejny zbiór dokumentów wydany w 1995 r. w Kijowie ukazuje inną jeszcze płaszczyznę zmagania władz radzieckich z nacjonalizmem ukraińskim — na polu kultury, oświaty, nauki, a nawet w sferze świadomości społecznej⁴.

Ważną pozycję w tym nurcie edytorskim zajmuje Wołodmyr Serhijczuk z Kijowa. Od początków lat 90. ogłaszał w prasie oraz w postaci odrębnych publikacji książkowych dokumenty pochodzące głównie z byłego kijowskiego archiwum partyjnego, a odnoszące się do wydarzeń z historii Ukrainy ostatniego stulecia nie tylko najważniejszych, ale i budzących (albo mogących budzić) szczególne zainteresowanie społeczności ukraińskiej. W 1994 r. W. Serhijczuk w tygodniku „Ukrajinske Slovo” opublikował w serii *Złoczyny proty Ukrajinciw... Mowoju tajnymykh dokumentiw. Z archiwnykh materialiw, wyjawlennykh prof. W. Serhijczukom* dokumenty z lat 1944–1946 dotyczące przesiedleń Ukraińców z terenów Polski, a w cyklu *Jak rujnowały naszu wiru* m.in. fragmenty protokołów posiedzeń Biura Politycznego KC KP(b)U, dotyczące polityki religijnej i prześladowań wiary w latach 20.–40.⁵ Choć wśród trzech wydanych przez niego w latach 1996–1998 wyborów źródeł znalazła się zawierająca 195 niezwykle ciekawych dokumentów publikacja na temat pogromów ludności żydowskiej na Ukrainie w latach 1914–1920⁶, uwaga W. Serhijczuka skupiła się przede wszystkim na działalności ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego w trakcie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Pierwsze wydawnictwo⁷ zawiera 151 dokumentów: proweniencji radzieckiej (75), niemieckiej (20) i ukraińskiej (OUN, UPA — 56) z lat 1941–1946; drugie — *Desjat' buremnykh lit. Zachidnoukrajnśki zemli u 1944–1953 rr. Nowi dokumenty i materialy* obejmuje materiały dotyczące polityki radzieckiej na tzw. ziemiach zachodnioukraińskich oraz działalności OUN i UPA, sprawozdania na temat nastrojów i postaw miejscowego społeczeństwa w pierwszym powojennym dziesięcioleciu.

¹ *Litopys neskorenoji Ukrajiny. Dokumenty, materialy, spohady*, kn. 1, Lwów 1993, ss. 800; *Litopys neskorenoji Ukrajiny. Dokumenty, materialy, spohady*, kn. 2, Lwów 1997, ss. 664. W drugim tomie „Litopysu” zamieszczono aż 443 zdjęcia, przede wszystkim fotografie członków OUN i UPA.

² Cykl *OUN i UPA u druhij switowij wijni* publikowano na łamach „Ukrajńskiego Istorycznego Żurnału” w latach 1994–1995. Dokumenty dotyczące działalności OUN i UPA na obszarze Galicji Wschodniej zamieszczane są także w ukazującym się we Lwowie wydawnictwie *Ukrajina w mynulomu*. Por. np. *Ukrajina w mynulomu*, wyp. 7, Kyjów–Lwów 1995, ss. 240.

³ I. Biłas, *Represywno–karalna systema w Ukraini 1917–1953. Suspilno–politycznyj ta istoryko–prawowyj analiz. U dwoch knybach. Knyha druha: Dokumenty ta materialy*, Kyjów 1994, ss. 688.

⁴ *Kulturne žytia w Ukraini. Zachidni Zemli. Dokumenty i materialy*, t. 1: 1939–1953, Kyjów 1995, ss. 752.

⁵ „Ukrajinske Slovo” 1994, nr 2–5, 7–10, 13–20.

⁶ *Pohromy w Ukraini: 1914–1920. Wid sztucznych stereotypiw do hirkoji prawdy, prychowuwanoji w radjanskykh archiwach*, Kyjów 1998, ss. 544.

⁷ *OUN–UPA w roky wijny. Nowi dokumenty i materialy*, Kyjów 1996, ss. 496.

Zadaniem, jakie postawił sobie W. Serhijczuk w ostatniej pracy, miało być odnowienie „historycznej prawdy o wydarzeniach, które miały miejsce po przyjeździe Czerwonej Armii w 1944 roku” poprzez przywołanie „w pierwszym rządzie tych świadectw systemu partii komunistycznej, które przez dziesięciolecia przechowywane były w zbiorach specjalnych oznaczonych gryfem «ściśle tajne» oraz dokumentów UPA, do których nie mieli dostępu naukowcy”. Ich publikacja służyć miała — zdaniem Autora — walce ze stereotypowym obrazem ruchu nacjonalistycznego funkcjonującym nadal w świadomości wielu mieszkańców centralnej i wschodniej Ukrainy. O tym, że wciąż żywa jest tam pamięć wojny domowej z lat 40. i 50. i że nadal krytycznie ocenia się działalność nacjonalistów ukraińskich, świadczą ukazujące się już w latach 90. publikacje, oparte na nieznanych do niedawna materiałach źródłowych⁸.

Niestety chwalebna w intencjach deklaracja chęci odnowienia „historycznej prawdy”, biorąc pod uwagę przemilczenia, a także niektóre sformułowania zawarte we wstępie oraz przedmowach do kolejnych części zbioru⁹, może wzbudzić wątpliwości co do obiektywizmu Autora oraz obawę o kryteria doboru publikowanych dokumentów. Troska o odpowiedni wydzźwięk społeczno-polityczny zdecydowała zapewne o tym, że uwagi wstępne i wprowadzenie W. Serhijczuka ma charakter raczej publicystyczny, nie mówi nic o zasadach edycji źródeł, pochodzeniu i stopniu wiarygodności publikowanych dokumentów, ich twórcach. Zawartość zbioru może sugerować, że Autor, uwzględniając uwarunkowania rynkowe, w niektórych przynajmniej przypadkach kierował się stopniem atrakcyjności (sensacyjności) materiału oraz układem dokumentów w udostępnianych teczkach archiwalnych. Niestety, lista uchybień i błędów Autora nie kończy się na wymienionych uwagach. Wydawnictwo z innych jeszcze przyczyn nie spełnia wymogów stawianych publikacjom o charakterze naukowym. Dotkliwym mankamentem jest brak jakichkolwiek przypisów objaśniających, brak indeksu geograficznego oraz rzeczowego, błędy w indeksie nazwisk (np. niepodawanie imion niektórych postaci, choć w takich przypadkach, jak np. Iwana Hruszeckiego, I sekretarza lwowskiego obkomu KP(b)U ich ustalenie nie powinno stanowić większego problemu), czy niezamieszczenie pełnego spisu zawartości tomu.

Nie w pełni jest zrozumiałe, dlaczego W. Serhijczuk pominął milczeniem fakt, iż kilkadziesiąt dokumentów zamieszczonych przez niego w zbiorze zostało opublikowanych już wcześniej w innych wydawnictwach źródłowych. Dokumenty nr 20 z 1944 r. (s. 42–52) i nr 26 z 1945 r. (s. 295–298) zostały zamieszczone po raz pierwszy w drugim tomie pracy I. Biłasa (s. 549–561, 599–603), dokumenty nr 20 i 62 z 1944 r. oraz nr 3 i 14 z 1945 r. w „Ukraińskim Istorycznym Żurnale”, natomiast dokumenty nr 12 i 32 z 1945 r. w zbiorze *Nacjonalni widnosyny w Ukraini u XX st.*¹⁰ Sprawozdanie dotyczące aresztowań członków polskich komisji ewakuacyjnych (nr 16 z 1945 r. , s. 254–256) opublikowano dwa lata wcześniej w I tomie

⁸ Np. A. S. Czajkowskiy, *Newidoma wijna (Partyzanskyj ruch w Ukraini 1941–1944 rr. mowoju dokumentiw, oczyma istoryka)*, Kyjiw 1994, ss. 255 (zwłaszcza s. 210–243).

⁹ Na s. 3. W. Serhijczuk pisze z emfazą: „I właśnie wówczas prawdziwi synowie naszego narodu uświadomili sobie ostatecznie: niepodległe, zjednoczone ukraińskie państwo mogą odrodzić tylko sami Ukraińcy, zgrupowani wokół własnej idei narodowej przez przodujące patriotyczne siły. I utworzona na emigracji Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów za swoje główne zadanie uchwaliła najświętsze dla każdego prawdziwego Ukraińca: zdobędziesz Państwo Ukraińskie albo zginiesz za nie w walce!”, a na s. 7: „Tak, ukraińscy nacjonalisci — najbardziej ofiarni patrioci — prowadzili walkę o Państwo ukraińskie w najtrudniejszych, najbardziej tragicznych warunkach”.

¹⁰ *Nacjonalni widnosyny w Ukraini u XX st. Zbirnyk dokumentiw i materialiw*, Kyjiw 1994, s. 268–271, 273–276.

*Deportacji*¹¹. Znacznie więcej, bo 12 dokumentów zamieszczonych przez Serhijczuka zostało przytoczonych, choć dwa z nich z pewnymi skrótami, w drugiej księdze *Litopysu neskorenoji Ukrainy...*¹². Dalszych 10 dokumentów opublikowanych już w pracy *OUN–UPA w roky wojny* W. Serhijczuk, bez wzmianki o tym, ogłosił raz jeszcze w omawianym tomie¹³.

W zbiorze *Desjat' buremnych lit* zamieszczone zostały w układzie chronologicznym 253 dokumenty, przede wszystkim z lat 1944–1949¹⁴. Liczba dokumentów z lat późniejszych jest już znacznie skromniejsza, będąc odzwierciedleniem faktu osłabienia aktywności OUN i UPA na tzw. Zachodniej Ukrainie¹⁵. Wydawnictwo zawiera przede wszystkim dokumenty przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Centralny Derżawnyj Archiw Hromadśkyh Objednań Ukrainy — dawne archiwum partyjne) m.in. w aktach Komitetu Centralnego KP(b)U (materiały tajnej części sektora specjalnego oraz bardzo ważne dokumenty dyrektywne pochodzące z tzw. teczki specjalnej zawierającej ściśle tajne uchwały Komitetu Centralnego KP(b)U) i w zbiorach Ukraińskiego Sztabu Partyzanckiego oraz dokumenty znajdujące się w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (kolekcja zdobytych materiałów OUN–UPA). Uzupełnieniem zbioru jest kilkanaście udostępnionych Autorowi dokumentów pochodzących „z ujawnionych dokumentów OUN z Podkarpacia”.

Zamieszczone w zbiorze materiały archiwalne, choć w sposób wrywkowy i nie pozwalający na zarysowanie bardziej kompletnego obrazu wydarzeń, ukazują lub przynajmniej sygnalizują szereg aspektów radzieckiej polityki wobec społeczeństwa „Ukrainy Zachodniej” w pierwszych latach powojennych. O rozmiarach tej „małej wojny” i stopniu jej zaciekłości świadczą plany radzieckich operacji pacyfikacyjnych, jak i sprawozdania mówiące o przebiegu walk i stratach podziemia nacjonalistycznego (ocenianych w 1947 r. , gdy natężenie walk wyraźnie spadło, na ponad 10 tys. zabitych!). Dokumenty pochodzące z poradzieckich archiwów, w tym liczne uchwały i pisma władz partyjnych, a nawet prokuratury, obrazują bezwzględność i okrucieństwo tych zmagających, przynoszą informacje o mordach i bestialstwach popełnianych przez obie strony. Materiały archiwalne ujawniają także mniej znane epizody tego konfliktu, np. istnienie licznych grup specjalnych NKGB, MGB, podszywających się pod oddziały UPA, bojówki SB OUN, czy przeprowadzenie w latach 1951–1953 akcji przesiedlania tysięcy gospodarstw chłopskich w obrębie obwodu lub do południowych obwodów Ukrainy wschodniej, zmierzającej do likwidacji zaplecza nacjonalistycznej partyzantki ukraińskiej.

¹¹ W obu tomach podane zostały różne daty powstania tego raportu (w *Deportacijach* — II 1945 r., u Serhijczuka natomiast III 1945 r.).

¹² Por. dokumenty zawarte w wyborze W. Serhijczuka (na pierwszym miejscu) oraz w *Litopysie neskorenoji Ukrainy* (na miejscu drugim): nr 22 z 1944 r. (s. 54–56) i nr 38 (s. 133–134); nr 18 z 1945 r. (s. 259–262) i nr 59 (s. 206–207); nr 20 z 1945 r. (s. 263–264) i nr 60 (s. 208–209); nr 23 z 1945 r. (s. 279–286) i nr 62 (s. 212–216); nr 24 z 1945 r. (s. 286–295) i nr 62a (s. 216–217, ze skrótami); nr 33 z 1945 r. (s. 319–339) i nr 65 (s. 218–229); nr 9 z 1947 r. (s. 589) i nr 97 (s. 307); nr 8 z 1949 r. (s. 721–737) i nr 115 (s. 335–344, niepełny); nr 14 z 1949 r. (s. 761–762) i nr 117 (s. 345–346); nr 9 z 1950 r. (s. 781–783) i nr 121 (s. 350–351); nr 11 z 1950 r. (s. 785–786) i nr 122 (s. 351–352); nr 18 z 1950 r. (s. 797–800) i nr 124 (s. 353–355).

¹³ Dokumenty nr 18, 20, 21, 29, 31, 37, 38, 46, 69 z 1944 i nr 26 z 1945 r. zamieszczone w tomie *Desjat' buremnych lit*.

¹⁴ W zbiorze opublikowano 69 dokumentów z 1944 r. (s. 10–184); 45 z 1945 r. (s. 188–392); 48 z 1946 r. (s. 394–557); 19 z 1947 r. (s. 559–621); 13 z 1948 r. (s. 624–696); 14 z 1949 r. (s. 699–762).

¹⁵ 20 dokumentów z 1950 r. (s. 764–803); 16 z 1951 r. (s. 805–832); 6 z 1952 r. (s. 834–856) i 4 z 1953 r. (s. 858–871).

W opublikowanych przez W. Serhijczuka dokumentach z lat 1944–1946 natknąć się można na wzmianki dotyczące postaw i zachowań Polaków, polityki władz radzieckich wobec ludności polskiej oraz stosunku do niej nacjonalistycznego ruchu ukraińskiego. W sprawozdaniach z obwodu rówieńskiego oraz wołyńskiego z 1944 r. podkreślano m.in. względnie pozytywne i lojalne ustosunkowanie się Polaków do władz radzieckich (s. 19–20, 34–35). Materiały UPA zdają się potwierdzać tezę o współdziałaniu „polskiej milicji” (Polaków–członków milicji lub polskich oddziałów samoobrony w ramach istriebitielnych batalionów) w zwalczaniu ukraińskiego podziemia (s. 97–100, 137–143). Niektóre z zamieszczonych przez Serhijczuka dokumentów dotyczą wyłącznie spraw polskich. Sprawozdanie I sekretarza rówieńskiego komitetu obwodowego KP(b)U W. Behmy skierowane do Chruszczowa (z początków czerwca 1944 r.) zawiera informacje o nastrojach Polaków na Wołyniu, przebiegu mobilizacji do armii gen. Berlinga, działalności podziemia polskiego, odnotowuje też charakterystyczne wypowiedzi Polaków na tematy aktualne, np. przyszłości Polski czy w sprawie granic (s. 65–74). Kilka dokumentów charakteryzuje sytuację ludności polskiej we Lwowie tuż po zakończeniu okupacji niemieckiej, działania podjęte przez władze radzieckie mające na celu zmuszenie Polaków do opuszczenia miasta, wreszcie bezwzględną walkę z „polskimi nacjonalistami z AK” (s. 91–94, 168–169, 203–209, 305–307, 446–449). Jeden z dokumentów przynosi dane o represjach wobec członków polskich komisji ewakuacyjnych, oskarżanych o współpracę z podziemiem, oraz sabotowanie akcji przesiedlania Polaków na zachód (s. 254–256).

Publikacja przygotowana przez W. Serhijczuka zawiera cenny materiał źródłowy, niestety jego wykorzystanie utrudnia nieco chaotyczny układ i dość przypadkowy, podporządkowany — jak się wydaje — bardziej wymogom marketingowym niż naukowym dobór archiwaliów. Stanowią one ilustrację tez głoszonych przez Autora, nie pozwalając jednak na pełniejsze ich uzasadnienie. Niewątpliwe materiały te, podobnie jak dokumenty zamieszczone we wcześniejszych publikacjach, każą spojrzeć inaczej na walkę „nacjonalistów” ukraińskich, będących często po prostu ukraińskimi patriotami, podczas II wojny światowej oraz w kilka lat po jej zakończeniu. Mogą stanowić impuls do rewizji, obiektywizacji ocen, wydobycia dramatyzmu i tragizmu wydarzeń, w wyniku których śmierć, tortury, uwięzienie i zesłanie dotknęło ponad 400 tysięcy osób. Pozwalają uzmysłowić skalę konfliktu mającego, jak słusznie podkreśla Autor, znamiona wojny domowej.

Nie umniejszając tych walorów publikacji Wołodymyra Serhijczuka, należy ją przede wszystkim traktować jako swoisty sondaż, a zarazem pokaz wartości i zawartości archiwów ukraińskich, bez dostępu do których trudno jest dziś prowadzić badania nad problematyką stosunków polsko–ukraińskich, a także nad dziejami Polaków na byłych kresach wschodnich Rzeczypospolitej.

Grzegorz Hryciuk
Wrocław

Jan Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie*, Warszawa 1998, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, ss. 302

Autor pracy, dr Jan Żaryn — pracownik naukowy Instytutu Historii PAN w Warszawie, postawił przed sobą dwa zadania. Po pierwsze, postanowił przedstawić poglądy i koncepcje Stolicy Apostolskiej (papieża Piusa XII) wobec sprawy polskiej i Polaków w latach 1939–1958,